

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИМУ (1834-1920): ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ

Аспекти дослідження популяризації історико-культурної спадщини Криму в другій третині XIX – початку XX ст. відображені в групі наукових досліджень. Автори фрагментарно приділяли увагу вивченню та охороні пам'яток Криму представниками дорадянської туристсько-екскурсійної школи. У дослідженні вперше зроблена спроба комплексного підходу до розгляду даної проблеми, а також визначено рівень науково-теоретичного розкриття та встановлена нерівномірність її відображення в історичній літературі.

Ключові слова: популяризація, культурна спадщина, Крим, історіографія.

Аспекты исследования популяризации историко-культурного наследия Крыма во второй трети XIX – начале XX вв., отражены в группе научных исследований. Авторы фрагментарно уделяли внимание изучению и охране памятников Крыма представителями досоветской туристско-экскурсионной школы. В исследовании впервые предпринята попытка комплексного подхода к рассмотрению данной проблемы, а также определен уровень научно-теоретического раскрытия и установлена неравномерность ее отображения в исторической литературе.

Ключевые слова: популяризация, культурное наследие, Крым, историография.

Aspects of the study popularization of historical and cultural heritage of the Crimea during the second third of the XIX – early XX centuries, reflected in the research group. The authors paid attention to the study of fragments and the protection of monuments of pre-Soviet Crimea representatives of the tourist-excursion of the school. In the first attempt to study an integrated approach to addressing this problem and determined the level of scientific and theoretical disclosure and uneven set of her show in the historical literature.

Key words: popularisation, cultural heritage, the Crimea, historiography.

В історії вивчення проблеми виділено три етапи, які відображають основні періоди її розвитку: 1) дорадянський (для Криму – до 1920 р.), 2) радянський (1921-1991 рр.), 3) пострадянський (з 1991 р.). Відзначимо основні аспекти, які розглядалися дослідниками в різні відрізки часу: 1) аналіз процесу зародження пам'яткоохоронної справи в Криму, 2) розгляд особливостей екскурсійної діяльності туристичних організацій в епоху Російської імперії як форми популяризації пам'яток півострова; 3) визначення внеску у вивчення історико-культурної спадщини окремих краєзнавців.

Перший період – дорадянський (до 1920 р.) – характеризується чіткою фіксацією етапів історії зародження та організації пам'яткоохоронної роботи туристсько-екскурсійних установ, оцінкою діяльності окремих краєзнавців-популяризаторів. Тема

застосування екскурсійних поїздок, з обов'язковим відвідуванням старожитностей Криму як форми їх вивчення, перебувала на початковому етапі становлення. В цей час були закладені основи наукового дослідження пам'яток історії та культури за допомогою їх популяризації. Відмінною особливістю періоду є активність періодичної преси, що публікує окремі статті й роботи перших авторитетних учених і краєзнавців з даної тематики.

У дорадянський період виходить з друку література, присвячена путівникам по Криму, виданим в цей час. Основну інформацію про них можна було почерпнути з бібліографічних видань. Основний внесок у складання списку дорадянських путівників по Криму вніс А. І. Маркевич, який опублікував фундаментальне видання «TAURICA» [1], в якому вмістилася найбільш повна

інформація про опубліковані матеріали по Криму до початку ХХ століття. У покажчику літератури про Крим для нас становлять інтерес путівники, поміщені разом із записками мандрівників російською та європейськими мовами, роботами з географії, етнографії, статистики, але не представлені в якості окремої групи. Після виходу в 1902 р. третього випуску, не було видано вичерпної роботи щодо бібліографії та аналізу дорадянських путівників по Криму. Незважаючи на численні бібліографічні неточності, помилки, повтори, які істотно ускладнюють роботу з цим довідником, він незамінний у плані дослідження історичного краєзнавства [2].

В дорадянській історіографії не були зроблені огляди творчої діяльності краєзнавців-популяризаторів з вивчення пам'яток Криму. Їх життєвий шлях і внесок у дослідження історико-культурної спадщини півострова були обійдені увагою вчених. Були відсутні дослідження, присвячені узагальненню форм і підведенню підсумків діяльності наукових організацій з популяризації, вивчення та охорони пам'яток Криму.

У радянський період не було проведено серйозних досліджень у галузі вивчення накопиченого досвіду кримознавців і наукових товариств на ниві популяризації пам'яток Криму. Винятком є післяреволюційний етап (1917-1930), відзначений появою публікацій узагальнюючого характеру, виконаних представниками «старої» дорадянської школи, які досліджували теоретичний і практичний досвід організації пам'яткоохоронної справи за часів Російської імперії. У ряді, написаних ними в 20-ті роки ХІХ ст. робіт, висвічуються проблеми аналізу та періодизації раннього часу туристично-екскурсійної практики товариств та навчальних закладів, питання бібліографічних матеріалів, класифікації екскурсій як форми вивчення та охорони пам'яток.

І. М. Гревс здійснив першу спробу узагальнення аналізу практичної туристичної діяльності, фіксуючи сучасне йому стан екскурсійної справи [3]. Він акцентував увагу, головним чином, на методологічній складовій організації екскурсій з метою популяризації історико-культурної спадщини Криму. Автор представив коротку історичну довідку про становлення туризму в Російській імперії, де основним контекстом був матеріал про

зростання ролі екскурсій серед широких кіл громадськості та різних прийомів і форм їх проведення. При цьому відзначалася цінність накопиченого досвіду в справі охорони пам'яток, яка актуалізувала в певний час. Стаття І. М. Гревса «Научно-литературные пособия для краеведных путешествий» [4] присвячена короткому узагальненню основних етапів розвитку екскурсійної справи на початку ХХ ст. і детально представляє наукові видання цього періоду. Поряд із відмінними рисами розвитку пам'яткоохоронних заходів в Криму у післяреволюційний етап автор зазначав величезний вплив діяльності наукових товариств царського часу на виникнення нових екскурсійних інститутів, які стали, як він вказував, головними джерелами і наступниками екскурсійної хвилі як форми вивчення старожитностей півострова.

Радянський період відзначений появою видань про путівники по Криму другої половини ХІХ – початку ХХ ст., але вони не можуть відтворити повної картини розвитку даного жанру літератури. Ця тема в той час майже не вивчалася. У 1928 р. в журналі «Крым» вийшла стаття М. П. Зіміна, в якій подано короткий огляд екскурсійної бібліографії по Криму [5]. У статті містяться короткі відомості про дореволюційні туристсько-краєзнавчі товариства. Автор виділив основні типи екскурсійних посібників з точки зору їх відповідності інтересам приїжджаючих до Криму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Надав характеристику путівників, виданих на початку ХХ ст. На думку автора, питання про довідкові видання по Криму далеко не вивчено і основою проблемою є створення нового типу подібного довідкового видання. М. П. Зімін відзначав, що при складенні нового путівника повинні бути враховані та використані позитивні риси всіх дорадянських видань подібного жанру.

Історіографічний огляд досліджень, виданих на початку 30-х – 80-х років ХХ ст., відображає етапи формування пролетарського підходу до питання історії пам'яткоохоронного руху. У роботах цього періоду відзначається превалювання ідеологічної складової над історичною. Структура, зміст і стилістика авторських текстів, в яких розг-

лядалися питання популяризації, вивчення та охорони історико-культурної спадщини, все більше відповідали та підганялися під прийняті партійно-державні документи й постанови. Це стало суттєвою причиною мінімальної кількості історіографічних робіт, що містять нову і корисну для розробки даної теми інформацію. В основному вони носили яскраво виражений комплікативний характер. У радянських роботах зменшувалося значення учнівських екскурсій та експедицій наукових товариств як важливої форми популяризації та охорони пам'яток Криму. До переваг цих робіт можна з великою часткою умовності віднести лише те, що вони містять матеріал о різних періодах досліджуваної теми. Однак рамки написання наукових робіт, встановлені Радянською владою, позбавляли авторів можливості надавати об'єктивну інформацію. Замість цього в ряді досліджень знаходимо вихваляння пролетарського туризму, й недооцінку (або замовчування) внеску наукових товариств періоду Російської імперії в організацію охорони та вивчення старожитностей у цілому (розробка численних маршрутів з урахуванням відвідування пам'яток історії та культури Криму, видання путівникової літератури). Ймовірно, з цієї причини наукові видання, присвячені даній проблематиці, приділяють цим питанням недостатню увагу, викладаючи їх поверхово, ідеологізовано, явно применшуючи заслуги дореволюційної екскурсійно-туристської школи в справі збереження унікальної спадщини для майбутніх поколінь. Вони містять набір стереотипних висновків через жорсткість цензури та ігнорування ряду пам'яткоохоронних тем дорадянського періоду.

У зв'язку з цим основна увага акцентувалася на «недоліках» діяльності наукових організацій царських часів з популяризації пам'яток історії та культури, а саме на зайвому патріотизмі. Л. Гурвіч зазначав, що всі екскурсії та подорожі того часу носили яскраво виражений патріотичний характер, заснований на «любові до царя, батьківщини», смиренні та покірності перед ними [6, с. 17]. Після значного відрізка часу ситуація не змінилася кардинальним чином і залишилася на рівні відповідності радянській ідеології. У монографії П. С. Пасічного «Массовый туризм – средство патриотического воспита-

ния» увага читачів зверталася на те, що «в царській Росії туризм був привілеєм вищих верств населення, пролетаріату і селянству він був практично недоступний. Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі одержали широкі можливості для вивчення своєї країни» та її багатой історико-культурної спадщини [7, с. 29]. У працях обох дослідників викладено стислий нарис історії туристично-екскурсійної справи за тривалий відрізок часу, представлений фактичний матеріал про методи і форми популяризації та вивчення пам'яток в цілому. Ситуація щодо збереження старожитностей у Криму в дорадянський період освітлена дуже фрагментарно. Однак, ідеологізований підхід та замовчування корінних змін, що відбулися наприкінці 1920-х років і вплинули на згортання екскурсійної та пам'яткоохоронної діяльності більшості наукових організацій (у гіршому випадку – їх закриття) визначають головні недоліки цих робіт для сучасного дослідника.

До найбільш вагомих для розроблюваної теми виданням радянського часу відноситься публікація Ф. Л. Курлата та Ю. Є. Соколовського «Экскурсии по памятникам истории и культуры» [8]. Дослідники вказали на недостатність дослідження цієї проблематики. Тим не менш, авторами була запропонована періодизація історії екскурсійної справи. Вони виділили декілька періодів його розвитку: 1) дореволюційний, що складається з двох етапів (1860-1907 рр.; 1907-1917 рр.), 2) післяреволюційний, що включає кілька етапів (1917-1930-і рр.; 1930-1941 рр. та ін.). У загальних рисах представлено аналіз досвіду наукових організацій царського часу по збереженню туристичних об'єктів. Бездоказово являється теза про доступність екскурсій тільки для представників вищих верств суспільства на початку ХХ ст., так як в цей час у Крим спрямувалася нова хвиля туристів.

В монографії науково-популярного характеру Г. П. Долженка «История туризма в дореволюционной России и СССР» [9], виданої в 1988 р., описана туристична діяльність гірських клубів і товариств, екскурсійних комісій, бюро і комітетів, що виникли на рубежі ХІХ – ХХ ст. Чимало уваги приді-

лено розвитку екскурсійної справи в навчальних закладах. У роботі відведена значна частина характеристиці діяльності Кримського гірського клубу, а саме популяризації їм екскурсійних маршрутів і вживаних заходів щодо охорони пам'яток історії та культури півострова. Відзначимо, що схема, створена автором для опису діяльності клубу, відтворювалася в роботах наступних років.

Особистість краєзнавців-популяризаторів Є. Л. Маркова та В. Х. Кондараки викликали непідробний інтерес у вчених. Об'єктом дослідження виступила їх краєзнавча діяльність та творчий доробок, які є невід'ємними частинами популяризації спадщини Криму.

За радянських часів в ряді робіт автори торкалися теми краєзнавчої спадщини Є. Л. Маркова (В. К. Гарагуля [10], О. П. Люсий [11], Ф. М. Мільков [12]). На жаль, вони не вносять нічого нового у дослідження даної проблематики. Ці роботи компілятивного характеру повторюють відомі дані з біографії вченого, поміщені в дорадянських джерелах (некрологи, спогади).

У статті літературно-краєзнавчого характеру Н. Д. Михайлівська [13] зробила спробу виділити особливості нарисної прози Є. Л. Маркова. Однак, надана інформація була поверхневою і в недостатньому ступені змістовною. Зіставлення матеріалів різних видань із залученням джерел, певною мірою, забезпечить цю можливість.

У монографії С. І. Романовського «Николай Алексеевич Головкинский, 1834-1897» [14] відображені життєвий і творчий шлях організатора першої екскурсії до Криму, вперше опубліковані численні фотографії. Автор у вступі зазначив, *«написати книгу про М. О. Головкинського виявилось нелегким завданням, оскільки матеріали, що висвітлюють його особисте життя, практично не збереглися»*. Однак, він не правий у висновку про збереження матеріалів про життя вченого, так як сам собі суперечить. С. І. Романовський широкого використовував архівні документи, що зберігаються у фондах, близьких до М. О. Головкинського, вчених. У цьому дослідженні, створеному на основі великої кількості джерел, вперше вводилися в науковий обіг цікаві факти про пам'яткоохоронну діяльність вченого в Криму.

З отриманням Україною незалежності ситуація в історіографії досліджуваного питання істотно змінилася. Цей період відзначився відновленням інтересу до дослідження проблеми вивчення та охорони пам'яток історії та культури Криму за допомогою їх популяризації за часів Російської імперії, активізацією видавничо-дослідної діяльності науковців. У публікаціях цього часу виділяються кілька узагальнюючих досліджень, автори яких роблять спробу об'єктивного висвітлення різних етапів пам'яткоохоронної діяльності кримознавців, наукових організацій і товариств, навчальних закладів у Криму.

Найбільший внесок у дослідження даної проблеми вніс доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету А. А. Непомнящий. Окремі аспекти форм вивчення та охорони історико-культурної спадщини Криму, біографії та внеску діячів-популяризаторів пам'яткоохоронної справи стали предметом подальших ґрунтовних досліджень у працях вченого. У монографії «Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – начале XX века» [30], виданій в 1995 р., вперше в історіографії розкрито досвід вивчення та охорони пам'яток Криму провідними краєзнавцями-популяризаторами (В. Х. Кондараки, Є. Л. Марковим), роль місцевої преси у поширенні краєзнавчих знань. В роботах вченого Кримський гірський клуб представлений як впливова краєзнавча організація, визначено напрями його роботи з дослідження та збереження історико-культурної спадщини півострова [15-17]. У змістовній монографії «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть 18 – начало 20 в.)» [15] А. А. Непомнящий систематизував великий бібліографічний матеріал. Автор описував діяльність перших екскурсійних організацій і дав аргументовану оцінку ролі їх екскурсійної практики в справі популяризації історико-культурної спадщини Криму. Він ретельно простежив різноманітні процеси теоретичної та практичної пам'яткоохоронної діяльності наукових товариств, визначив персональний внесок окремих кримознавців. Продовженням цієї праці є покажчик «История и этнография народов

Крыма: библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века)» [18], опублікований у 2001 р., що містить понад 10 000 найменувань джерел з кримської тематики.

Певною віхою в проблемі визначення вкладу Кримського товариства дослідників природи та любителів природи в популяризацію пам'яток півострова стали статті А. А. Непомнящого та А. В. Сінічкіна [19; 20]. У роботі зазначені та проаналізовані форми роботи наукового товариства з вивчення та охорони цінностей: популяризація результатів роботи експедицій за допомогою організації публічних доповідей та лекцій у рамках роботи його відділень, видання довідкових видань.

З'явилися публікації, в яких розглядаються окремі аспекти популяризаторської діяльності краєзнавців другої половини XIX ст. Повні біобібліографічні дані про особистість Є. Л. Маркова представлені в роботах доктора історичних наук, професора А. А. Непомнящого [21; 22]. В роботах ученого також детально висвітлено життєвий шлях та роботи В. Х. Кондаракі як історичні джерела, в яких представлені минуле та етнографія народів Криму [23-25]. Вчений провів архівні дослідження та виявив нові біографічні матеріали про краєзнавця в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук. Поряд з іншими документами виявив цінне джерело для життєпису кримознавця – рукопис біографії В. Х. Кондаракі, складений відомим дослідником Бессарабського краю Василем Григоровичем Курдиновським (1871-?). На основі формулярного списку. А. А. Непомнящий також виявив рукописи численних статей та робіт В. Х. Кондаракі, неопублікованих і невідомих раніше вченим, в архівних фондах Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі, Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Шостий Археологічний з'їзд в Одесі» в Державному архіві Одеської області.

Про Є. Л. Маркова писали Д. А. Прохоров [26], Л. А. Маршал [27]. Висвітлено матеріал про діяльність краєзнавця на ниві народної освіти у Таврійській губернії у другій половині XIX ст. (робота в Сімферопольській чо-

ловічій казенній гімназії). Але, у цих статтях відсутня інформація про участь краєзнавця в охоронних заходах щодо збереження пам'яток історії та культури Криму.

У 2000 р. в Одесі була випущена єдина спеціальна монографія І. Чопа [28], присвячена Кримсько-Кавказькому гірському клубу. Вона написана професійним альпіністом і відноситься до числа науково-популярних. Автор на підставі широкого залучення фактологічного матеріалу відобразив зародження і роботу організації щодо розвитку досліджень з популяризації, вивчення та охорони історико-культурних цінностей півострова. Як досвід узагальнення історії практичної діяльності клубу ця робота представляє історіографічний інтерес.

У 2004 р. світ побачила монографія директора Центрального музею Тавриди, кандидата філологічних наук А. В. Мальгіна науково-популярного характеру «Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи, конец XVIII – начало XX в.» [29]. Автор в стислій формі висвітлив діяльність Кримського гірського клубу з популяризації та вивчення пам'яток півострова. Представлений у роботі короткий аналіз дорадянських путівників та довідників є фрагментарним, що не дозволяє скласти повне уявлення про розвиток жанру путівника як форми популяризації історико-культурної спадщини Криму.

Спроба вивчення діяльності Кримського гірського клубу з популяризації історико-культурної спадщини півострова на основі джерел: за архівними фондами та періодичними виданнями, спогадами сучасників, представлена статтею московського історика, кандидата історичних наук К. В. Голоцвана [30]. У ній позначені маршрути екскурсій, які влаштувалися Ялтинським відділенням клубу до найбільш відомих пам'яток. Автор зробив висновок, що клуб практично не мав комерційної вигоди зі своєї діяльності, спрямованої, в першу чергу, на вивчення і збереження туристичних об'єктів.

Про заключний етап існування Ялтинського відділення клубу говориться в статтях Т. В. Соболевської та О. Д. Попова [31; 32]. На основі архівних матеріалів систематизована його практична робота по дослідженню

пам'яток, а саме організація екскурсій, публікації краєзнавчих матеріалів, присвячені окремим питанням збереження історичних цінностей.

В роботах кандидата історичних наук О. Д. Попова розглянуті актуальні питання вкладу навчальних закладів Таврійської губернії з вивчення й збереження пам'яток історії та культури Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. [33; 35]. Автор докладно описав перші краєзнавчі екскурсії, влаштовані та проведені на півострові Сімферопольською чоловічою казенною гімназією. Основна маса робіт О. Д. Попова містить відомості про роль екскурсій у популяризації історико-культурної спадщини краю, дає уявлення про історію розвитку пам'яткоохоронної справи в регіоні.

У статті кандидата історичних наук Д. А. Прохорова [36] висвітлена науково-краєзнавча робота педагогів та представників кримської інтелігенції з популяризації пам'яток історії та культури Криму, відтворення наукової картини історичного, археологічного й етнографічного минулого Кримського півострова серед вихованців навчальних закладів Таврійської губернії. Однак, в дослідженні фрагментарно висвітлено окремі аспекти розвитку форм, напрямів і змісту їх пам'яткоохоронної діяльності.

У пострадянський період відновився інтерес до вивчення довідкових видань [37-39]. Новий етап у вивченні дорадянських путівників по Криму відкрив доктор історичних наук, професор А. А. Непомнящий [15; 16; 40-42], який систематизував усі дорадянські путівники та представив ретроспективну бібліографію кримознавчих видань. Дослідження вченого можуть бути використані для виявлення дорадянських путівників по Криму. У роботах висвітлено причини популярності Криму в другій половині XIX століття, виділені риси розвитку путівникового жанру. Автором запропоновано поділ путівників на групи, залежно від їх особливостей, проведено глибокий аналіз найбільш яскравих видань цього роду та зроблений аргументований висновок про їх значення. Це була перша спроба в дослідженні оригінального виду краєзнавчої літератури.

Невдалим є нарис про путівники Криму, складений К. К. Когонашвілі [43], який при-

вів відому йому нечисленну бібліографію цих видань. Назви та бібліографічний опис путівників із незначного списку, представленого автором, в більшості випадків вказані невірно. В розділ «Путівники» він помістив науково-популярні твори В. Х. Кондаракі та Є. Л. Маркова.

У дослідженнях А. А. Непомнящого та Г. І. Тарасенко вперше зроблена спроба залучення дорадянських довідкових видань в якості джерела для дослідження історії організаційно-методичної діяльності Кримського гірського клубу з популяризації пам'яток Криму [44], досвіду проведення пам'яткоохоронних заходів у курортних містах (на прикладі Євпаторії) [45].

Інтерес представляє стаття Г. І. Тарасенко «Источниковедческое изучение и классификация путеводителей» [46], в якій охарактеризовано значення путівників з історичної точки зору. Вдалим видається виділення трьох періодів розвитку жанру путівника. Автор визначила основні риси довідників, як різновиду історико-краєзнавчої літератури та однією з форм популяризації історико-культурної спадщини Криму, що дають можливість скласти уявлення про специфіку змісту творів у цілому [47].

Відродження історико-краєзнавчих традицій в Україну на сучасному етапі сприяло появі ряду узагальнюючих дисертаційних досліджень, присвячених висвітленню окремих аспектів проблеми популяризації, вивчення та охорони пам'яток історії та культури Криму в дорадянський період.

У докторській дисертації В. С. Савчука «Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX в.» [48] розглянуто діяльність Кримського гірського клубу та Кримського товариства дослідників природи та любителів природи поряд з іншими науковими організаціями. У дослідженні висвітлені етапи їх розвитку та організаційна структура. Автор виділив в роботі цих наукових товариств основні напрямки: екскурсійна діяльність та популяризація історико-культурної спадщини краю за допомогою видання змістовних монографій, статей та путівників, підготовлених за участю його членів. На жаль, автор не освітив історію

клубу. Окремі сюжети цієї теми знайшли відображення в інших дослідженнях В. С. Савчука [49; 50].

У кандидатській дисертації К. О. Черненко «Становлення и розвиток природознавчих досліджень в Криму, кінець XVIII – початок XX ст.» [51] висвітлені основні напрями діяльності Кримського гірського клубу і Кримського товариства дослідників і любителів природи. Автор описала їх внесок у поширення краєзнавчих знань про півострів серед населення. Дана тема була також розглянута в наукових публікаціях дослідниці [52; 53].

Однією зі спроб аналізу форм вивчення історико-культурної спадщини Криму та пам'яткоохоронних заходів туристичних організацій стало кандидатське дисертаційне дослідження К. В. Голоцвана «Становление массового туризма в России в конце XIX – начале XX века (Крым, Кавказ, Волга)» [54]. Серед найважливіших напрямів роботи з вивчення та охорони пам'яток півострова автор виділив діяльність товариств щодо їх збереження, презентацію об'єктів у путівниках. У дисертації підведені підсумки діяльності Кримсько-Кавказького гірського клубу з вивчення пам'яток півострова (досягнення його цілей і завдань). Автором розроблена періодизація його екскурсійної діяльності та виділені найбільш привабливі туристичні райони

й маршрути. В науковий обіг введенні численні спогади, мемуари, листи, записки та щоденники мандрівників і екскурсантів, звіти наукових товариств, які активно брали участь у популяризації пам'яток регіону.

У кандидатській дисертації О. В. Хлівнюка «Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.)» [55] проаналізовано форми пам'яткоохоронної роботи науково-дослідних організацій. Для нас особливий інтерес представляють відомості про діяльність в цьому напрямку Кримського товариства дослідників і любителів природи (з 1910 р.). Дана тема була освячена в інших дослідженнях О. В. Хлівнюка [56].

Таким чином, аналіз наукової літератури з проблематики дослідження дозволяє стверджувати, що обрана тема в історіографії відображена досить фрагментарно. Комплексно основні форми пам'яткоохоронної діяльності краєзнавців-популяризаторів, навчальних закладів Таврійської губернії та туристичних організацій (Кримський гірський клуб, Кримське товариство дослідників та любителів природи) в контексті популяризації пам'яток історії та культури Криму в другій третині XIX – початку XX ст. вивчені не були, а також не стали предметом окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маркевич А. И. «ТАУРИКА»: опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1894. – № 20. – С. 1-395; 1898. – № 28. – С. 92-185; 1902. – № 32/33. – С. 47-128.
2. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – 432 с. – (Серия: «Библиография крымоведения»; вып. 3).
3. Гревс И. М. Экскурсионное дело и нужды русской культуры / И. М. Гревс // Наука и ее работники. – 1922. – № 3/4. – С. 1-14.
4. Гревс И. М. Научно-литературные пособия для краеведных путешествий / И. М. Гревс // Бюллетень III Всероссийской конференции по краеведению. – [М.], 1927. – № 5. – С. 127-129.
5. Зимин Н. П. Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. – Ч. 1: Путеводители / Н. П. Зимин // Крым. – 1928. – № 1 (5), вып. 1. – С. 112-127.
6. Гурвич Л. М. Социалистическое строительство и пролетарский туризм / Л. М. Гурвич. – М.; Л., 1931. – 42 с.
7. Пасечный П. С. Массовый туризм – средство патриотического воспитания / П. С. Пасечный. – М., 1979. – 36 с.
8. Курлат Ф. П., Соколовский Ю. Е. Экскурсии по памятникам истории и культуры / Ф. П. Курлат, Ю. Е. Соколовский // Труды Научно-исследовательского института культуры. – М., 1972. – Т. 5: Вопросы массовой научно-просветительской работы. – С. 5-11.
9. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Ростов-на-Дону, 1988. – 190 с.
10. Гарагуля В. [К.] Марков Е. – крымский краевед / В. К. Гарагуля // Крымская правда. – 1968. – 2 мая.
11. Люсый А. Колумб Крыма [Е. Л. Марков (1835-1903 гг.) – педагог, путешественник] / А. Люсый // Литературная Россия. – 1989. – 3 марта.
12. Мильков Ф. Н. Е. Л. Марков (1835-1903), забытый русский географ XIX века / Ф. Н. Мильков // Известия Русского географического об-ва. – 1993. – Т. 125, вып. 45. – С. 75-79.

13. Михайловская Н. Д. Марков Е. Л. (1835-1903) / Н. Д. Михайловская // Очерки литературной жизни Воронежского края XIX – начала XX веков. – Воронеж, 1970. – С. 294-307.
14. Романовский С. И. Николай Алексеевич Головкинский, 1834-1897 / С. И. Романовский. – Л. : Наука, 1979. – 190 с.
15. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия : «Научно-справочные издания по истории Украины» ; вып. 46).
16. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : бібліогр. досл. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Інформ, 2003. – 456 с.
17. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX – поч. XX ст.) / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип. 1 : мат-ли III Всеукр. конф. «Туризм в Україні : економіка та культура» : у 2 ч., ч. 2. – С. 150-156.
18. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : библиогр. и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
19. Непомнящий А. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и изучение этнографии Крыма / А. А. Непомнящий, А. В. Синичкин // Етнічність в історії та культурі : мат-ли і досл. / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – С. 49-52.
20. Непомнящий А. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и развитие исторического краеведения Крыма / А. А. Непомнящий, А. В. Синичкин // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 210-216.
21. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврида, 1998. – 208 с.
22. Непомнящий А. А. Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврия, 1995. – 105 с.
23. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19-43.
24. Непомнящий А. А. Подвижники кримведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – 324 с. – (Серия : «Библиография кримведения»; вып. 7).
25. Непомнящий А. А. К биографии В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий, В. Ф. Шарапа // Крымский архив. – 1996. – № 2. – С. 117-124.
26. Прохоров Д. А. Историческое краеведение: из истории народного образования в Таврической губернии во второй половине XIX века: И. И. Казас и Е. Л. Марков / Д. А. Прохоров // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12/13. – С. 106-115.
27. Маршал Л. А. Е. Л. Марков и развитие народного просвещения в Таврической губернии / Л. А. Маршал // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 388-390.
28. Чопп И. Л. Крымско-Кавказский горный клуб / И. Л. Чопп. – Одесса : Электра, 2000. – 95 с.
29. Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи, конец XVIII – начало XX века / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2006. – 352 с.
30. Голоцван К. В. Крымско-Кавказский горный клуб / К. В. Голоцван // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 157-187.
31. Соболевская Т. В. О деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного Клуба по материалам архивного фонда / Т. В. Соболевская // VII Дмитриевские чтения : История Южного берега Крыма / Ялтинский ист.-лит. музей. – Симферополь, 2004. – С. 8-17.
32. Попов А. Д. Экскурсионная жизнь Ялты накануне и во время первой мировой войны / А. Д. Попов // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5. – С. 428-431.
33. Попов А. Д. Симферопольская мужская казенная гимназия и ее учебные экскурсии / А. Д. Попов // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12/13. – С. 116-120.
34. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в Крыму во время Первой мировой войны / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 374-385.
35. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX – XX вв. / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243-255.
36. Прохоров Д. А. Популяризация историко-культурного наследия Крыма среди воспитанников учебных заведений Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. / Д. А. Прохоров // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме : мат-лы Всеукр. науч.-практич. конф. / Крымский гуманитар. ун-т. – Ялта, 2009. – С. 115-122.
37. Санцевіч А. В. Историчні знання у довідниках-путівниках по містах України / А. В. Санцевіч // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України» : тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К. ; Черкаси, 1992. – С. 37-39.
38. Попов А. С. «Русский Бедкер» Г. Г. Москвича / А. С. Попов // Отечество : Краеведческий альманах. – М., 1994. – С. 210-221.
39. Стельмах И. Единственный в своем роде / И. Стельмах // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1996. – № 13. – С. 15-20.

40. Непомнящий А. А. Видання туристсько-краєзнавчої літератури в Криму в XIX – на поч. XX ст. / А. А. Непомнящий // З історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1997. – С. 233-245.
41. Непомнящий А. А. Дореволюційні путівники по Севастополю / А. А. Непомнящий // Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму»: тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К.; Косів, 1994. – С. 33-35.
42. Непомнящий А. А. Путівники по Криму М. Сосногоровой / А. А. Непомнящий // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»: тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К.; Черкаси, 1992. – С. 49-50.
43. Когонашвили К. К. Краткий словарь истории Крыма / К. К. Когонашвили. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1995. – 336 с.
44. Непомнящий А. А. Из опыта организации краеведческого туризма в Таврической губернии в конце XIX – начале XX века (по материалам путеводителей) / А. А. Непомнящий, А. И. Тарасенко // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 353-364.
45. Непомнящий А. А. Развитие туризма в Евпатории в конце XIX – начале XX в. по материалам местной периодической печати путеводителей / А. А. Непомнящий, А. И. Тарасенко // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 216-226.
46. Тарасенко А. И. Источниковедческое изучение и классификация путеводителей / А. И. Тарасенко // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць / Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 260-271.
47. Тарасенко А. И. Картина этнической пестроты крымских городов на страницах дореволюционных путеводителей / А. И. Тарасенко // Археологія та етнологія Східної Європи: мат-ли і досл. / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 206-208.
48. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX в.: автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / Савчук Варфоломей Степанович; Днепрпетровский нац. ун-т. – Днепрпетровск, 1996. – 50 с.
49. Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепрпетровск, 1994. – 230 с.
50. Савчук В. С. Історичне краєзнавство в природничо-наукових товариствах Криму другої половини XIX – початку XX ст. / В. С. Савчук // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність»: мат-ли пленарного та секц. засідань / Ін-т історії України АН України: у 2 ч. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 30-31.
51. Чернетко К. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Чернетко Катерина Олексіївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 18 с.
52. Черненко Е. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы: структура и деятельность / Е. А. Черненко // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: к 125-летию начала деятельности: сб. ст. / Ленинградское отделение Ин-та истории естествознания и техники АН СССР. – Л., 1990. – С. 33-34.
53. Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / під ред. А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця; Спілка журналістів України, НАН України, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 55-68.
54. Голоцван К. В. Становление массового туризма в России в конце XIX – начале XX века (Крым, Кавказ, Волга): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Константин Витальевич Голоцван; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова – М., 2009. – 25 с.
55. Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Хлівнюк Олександр Віталійович; Центр пам'яткознавства НАН України. – К., 2009. – 20 с.
56. Хливнюк А. В. Памятникоохранительная деятельность общественных научных объединений в досоветском Крыму (1887-1920) / А. В. Хливнюк // Матеріали 6-ї Всеукр. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» / Полтавська держ. аграрна академія. – Полтава, 2008. – С. 86-88.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**